

BOBOOXUN SALIMOVNING JADIDCHILIK FAOLIYATI TAHLILI

Q.D. Samandarov

II bosqich magistranti TDSHU tarixshunoslik, manbashunoslik
va tarixiy tadqiqot usullari mutaxassisligi El. pochta: q.samandarov@list.ru

M.M. Is'hoqov

Ilmiy rahbar – t.f.d., prof.

ANNOTATSIYA

XX asr boshlarida Xiva xonligida shayxulislom va boshqa yuqori davlat lavozimlarida faoliyat ko'rsatgan Bobooxun Salimov haqiqatda o'zi kim edi? Davlat mansabdori, jadid ma'rifatparvari, yo taraqqiyparvar ziyoli insonmi?, yoki shunchaki siyosiy arbobmi? Uning jadidchilik harakati qanday kechgan, jadidchilik faoliyati Xiva xonligi uchun ahamiyati qanday bo'lgan kabi savollarga javob tarzida ayrim fikrlar tahlil qilingan.

***Kalit so'zlar:** Bobooxun Salimov, jadidchilik, ma'rifatparvarlik, Xiva xonligi, "Yosh xivaliklar", Majlis.*

АННОТАЦИЯ

Кем на самом деле был Бабухун Салимов, действовавший в начале XX века в Хивинском ханстве на должности шейх-уль-ислама и других высоких государственных должностях? Государственный чиновник, джадидский просветитель или прогрессивный интеллигент? или просто политический деятель? Некоторые моменты были проанализированы в ответах на такие вопросы, как, как проходило его джадидистское движение, какое значение имела его джадидистская деятельность для Хивинского ханства.

***Ключевые слова:** Бобохун Салимов, джадидизм, просвещение, Хивинское ханство, «Ёш хиваликлар», Маджлис.*

ABSTRACT

Who was Boboohun Salimov in reality, who at the beginning of the 20th Century worked in the Khiva Khanate, sheikhulislom and other high state posts? Is he a state official, a jadid enlightened person, or a progressive intellectual person?, or just a political figure? Some opinions have been analyzed in the form of answers to questions such as how his jadidist movement was, what was the importance of jadidist activity for Khiva Khanate.

Keywords: *Boboohun Salimov, jadidism, enlightenment, Khiva Khanate, “Yosh xivaliklar”, Majlis.*

Kirish

Tarix, uning mohiyati, silsilalari, taraqqiyot va tanazullari yaxlit olganda bevosita insoniyat tarixiy rivojlanish bosqichlarining o‘ziga xos mahsuli. Darhaqiqat, inson tarixining yaratuvchisi, ijodkori va ishtirokchisi sifatida kishilik jamiyati taraqqiyoti mohiyatini o‘zida mujassam etadi.

Inson – ijtimoiy mavjudot. U o‘zining uzundan-uzoq shajarasi taraqqiyoti davomida insoniyat hayoti o‘zanlarini o‘zgartirib turuvchi, goh salbiy, goh ijobiy natijalar bilan buyuk siljishlarga va tengsiz tanazullarga sababchi bo‘lgan tarixiy-ijtimoiy hodisadir.¹ Shu o‘rinda o‘tgan asrning boshlarida jadidchilik harakati o‘ziga xos katta tarixiy-ijtimoiy hodisa sifatida yorqin iz qoldirdi.

Bugungi kunda tariximizda ko‘p o‘rganilayotgan va o‘ziga xos “trend”ga aylangan mavzulardan biri jadidlar faoliyatidir. O‘tgan asrda, Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrida xalqimizni ma‘rifatli qilish, ta‘lim sohasini isloh qilish orqali o‘lkani taraqqiyotga erishtirish va siyosiy mustaqillikka olib chiqishga qaratilgan jadidchilik harakati hududiy jihatdan Turkiston (Toshkent), Buxoro, Farg‘ona, Samarqand va Xiva jadidlariga bo‘lingan. Jadidchilik harakati garchi hududiy bo‘lingan bo‘lsa-da, uning maqsad va g‘oyalarida mushtaraklik kasb etgan. “Jadidchilik ma‘rifatchilikdan kuchli siyosiy harakatgacha bo‘lgan murakkab rivojlanish yo‘lini bosib o‘tdi. Imperiya siyosati va mahalliy istibdod tufayli dunyoning iqtisodiy taraqqiy etgan davlatlaridan ortda qolish xavfi, keng xalq ommasining og‘ir iqtisodiy ahvoli, madaniy qoloqlik, tafakkur turg‘unligi jadidlarni inqirozdan chiqishning haqiqiy vositalarini qidirishga chorladi”.² O‘lkadagi har bir jadidchilik harakatida, har bir jadid faoliyatida maorif, ta‘limni isloh qilish, teatr, matbuot ishlarini keng yo‘lga qo‘yish orqali aholining bilimini va siyosiy ongini yuksaltirish asosiy g‘oyalar sifatida muhim o‘rin egallagan. Ana shunday shaxslardan, Xiva jadidlari yetakchilaridan biri Boboohun Salimovdir.

Asosiy qism

Davlat va jamoat arbobi, ma‘rifatparvar Boboohun Salimov 1910-1918 yillarda Xiva xoni Asfandiyor saroyida shayxulislom vazifasini bajargan. Xivadagi 1917-yilgi voqealarda ishtirok etib, Majlis a‘zosi etib saylangan. 1918-1920 yillarda “Yosh xivaliklar” partiyasining tashkilotchilaridan biri bo‘lgan. 1920-yili Butunxorazm sezida Xorazm Sovet Respublikasining adliya noziri (vaziri) etib saylandi. 1924-yilda Xorazm ruhoniylarining I sezdi tashkilotchisi va rahbari bo‘lgan.

¹ Жураев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. Т., “Маънавият” 2008, 10 б.

² Алимова Д. Жади́дчи́лик феномени. Т., “Akademnashr” 2022, 6 б.

Bobooxun Salimov islom aqidalariga asoslangan tenglik g'oyalarini targ'ib etgan va xonlik amaldorlarining huquqlarini savdogarlar, sanoatchilar, hunarmandlar va ziyolilar huquqlari bilan tenglashtirishga harakat qilgan. Dastlab xonlikda arzimagan huquqiy va iqtisodiy islohotlar o'tkazish yo'li bilan taraqqiyotga erishish mumkin deb hisoblagan.¹

Bobooxun Salimov tarixini o'rganar ekanmiz, uning jadidchilik bilan bog'liq faoliyatini ikki davrga ajratish o'rinli bo'ladi. Birinchi davri maktablar ochish, darsliklar yaratishga oid maorif islohoti va ma'rifatparvarlik bilan belgilasak, ikkinchi davrini esa Xivadagi islohotchilik harakati, "Yosh xivaliklar" tashkilotidagi ishtiroki, Xorazm Sovet Respublikasining tashkil etilganidan keyingi jarayonlardagi siyosiy faoliyat bilan belgilash mumkin. Birinchi davrga oid faoliyati butun ongli umrini adolat, istiqloq, taraqqiyot uchun baxshida etgan u inson maktablar ochish va darsliklar yaratish borasida katta ishlarni amalga oshirgan.² U yangi maktablar uchun bir qancha darsliklar ham yaratadi. Bobooxun Salimov maslakdosh do'sti, tajribali muallim, Istanbulda ta'lim olib kelgan Bekjon Rahmonov bilan hamkorlikda "Alifbe", O'qish kitobi" darsligini yaratdi.³

Bobooxun Salimov jadid maktabi haqida "Maktab" nomli she'r ham yozgan bo'lib u she'rda Xorazm elini obod va munavvar etguvchi yangi usuldagi jadid maktabining ijtimoiy-ma'naviy ahamiyatini yuksak darajada ta'riflaydi.⁴

Jadidchilikning birinchi davridan ko'ra, ikkinchi bosqichida Bobooxun Salimovning faoliyati qizg'in va tahlikali kechadi. Nima uchun tahlikali deymiz? Chunki bu bosqichda uning Xiva xoni va uning tarafdorlari bo'lgan ayrim kuchlarga qarshi muholifatda bo'lganligi ko'proq siyosiy jabhada ko'zga tashlanadi. Buni bir qancha manbalardagi ma'lumotlardan bilib olsak bo'ladi. Masalan "Rossiyaning Birinchi jahon urushiga kirishi bilan unga qaram bo'lgan Xiva xonligidagi aholi ahvoli yanada og'irlashdi, soliqlar miqdori ko'paytirildi, xalqning norozilik harakati kuchaya bordi. Chunki oq podsho armiyasiga yordam bahonasida majburiy yig'img'lar suiiste'molchilik bilan amalga oshirilar edi. Zulm va zo'ravonlikning ortishi Asfandiyorxon olib borgan siyosati oqibati bo'lib, uning barcha beklklarda yosh va go'zal qizlarni xon haramiga keltirish to'g'risidagi farmoni natijasida bu jarayon o'zining yuqori cho'qqisiga yetdi. Bu davrda endigina uyushib kelayotgan ilg'or fikrli kishilar urush va xon olib borayotgan siyosatni qoralab, unga qarshi mehnatkashlar orasida tashviqot va targ'ibot ishlarini olib bordilar. Bu ishlarni amalga oshirishda

¹ O'sha asar. 251 b.

² Салимов Б. Унутилмас сиймолар: жадидчилик харакатининг намояндалари. Т., 1999. 11 б.

³ Қўшжонов О, Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIX аср иккинчи ярми - XX аср биринчи чораги). Т., 2007. 280 б.

⁴ Хасанов С. Хоразм маънавияти даргалари. Т.: "Adolat", 2001. 191 б.

Bobooxun Salimov rahnamolik qildi. U xalq orasida va saroyda Asfandiyorxon olib borayotgan siyosatning xatoligini oshkora aytib, xonning kamchiliklarini ko'rsatib bera oldi. Bu xalq orasida Bobooxun Salimovning mavqei oshishiga, uni qo'llovchi kishilarning ko'payishiga olib keldi. Uning tarafdorlari ko'p bo'lgani uchun xon uni mahfiy o'ldirtirib yuborish yoki jazolashdan qo'rqardi".¹ Bu yerda aytilgan oxirgi fikrga qo'shilib bo'ladimi? Asfandiyor oldingi bosh vazir, kuchli siyosatchi, Bobooxun Salimovdan bir qadar mavqeyi baland bo'lgan Islomxo'jani o'ldirtirganligini bir nechta manbalardan bilishimiz mumkin. Qolaversa Islomxo'ja xonning qaynotasi ham edi. Nima uchun kuchli davlat arbobi Islomxo'jani o'ldirtirishdan qo'rqmagan xon Bobooxun Salimovni o'ldirtirishdan qo'rqishi mumkin? Takidlash kerakki, Asfandiyor muholifatchilar aniq kimlar ekanligini bilib olish, siyosatchi sifatida Bobooxun Salimovning "zaif" tomonlarini aniqlab olish maqsadida uni o'ldirtirishga shoshilmagandir balki. Xon o'zidan norozi kayfiyatdagi xalqni tinchlantirish maqsadida vaziyatni o'z foydasiga o'zgarishini kutib, Bobooxun Salimovni o'ldirtirish noo'rin deb hisoblagan bo'lsa ham ajab emas. Shu davrdagi siyosiy jarayonlar o'zgartirilgan holda talqin qilingan bo'lishi mumkinligini hisobga olib, u davrda yashamagan, voqealarni guvohi bo'lmagan kishi sifatida yuqoridagi tarixiy jarayonlarga aniq baho berish qiyin.

Bu bilan Bobooxun Salimov to'xtab qolgani yo'q. U davlat arbobi, ma'rifatparvar, taraqqiyparvar siyosatchi sifatida "siyosiy yurish"larini davom ettiradi. 1917-yil 5-aprelda "Yosh xivaliklar" tashkiloti tomonidan islohotlar manifesti ishlab chiqilgan va xon manifestni imzolagan edi. Mazkur manifestda Majlis va Nozirlar kengashini tuzish belgilangan bo'lib, uning faoliyatini tashkil qilish, xujjatlarning islom shariati asosida bo'lishini ta'minlashda ulamo sifatida Bobooxun Salimov boshchilik qildi.² Bu haqda Polvonniyoz hoji Yusupov o'z "Xotiralar"ida shunday yozadi: "Ondin so'ng Bobooxun eshon birlan maslahat qilib, tamomi Xorazm qal'alariga ham Turkmaniston, qozoq, qoraqalpoq istansalariga vakil saylab kelmak uchun xatlar yuborildi"³. Joylarga yuborilgan kishilar xalq vakillarini saylab olib kelgach, Bobooxun Salimov Majlis raisligiga saylandi.⁴

Majlis tomonidan amalga oshirilgan: xonlikdagi kirim-chiqim daftarini nazorat qilish, xon va amaldorlarga maosh belgilash, maorif, sog'likni saqlash, qishloq xo'jaligidagi ahvolni yaxshilash uchun Rossiyadan mutaxassislar taklif qilish, miltiq

¹ Қўшжонов О, Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIX аср иккинчи ярми - XX аср биринчи чораги). Т., 2007. 285 б.

² Қўшжонов О, Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIX аср иккинчи ярми - XX аср биринчи чораги). Т., 2007. 289 б.

³ Юсупов П.Х. Ёш хиваликлар тарихи. 83 б.

⁴ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-иш, 23-варак.

so‘rab Toshkentga hay‘at jo‘natish, turkmanlar bilan milliy munosabatlarni yaxshilash kabilarni majlisda ko‘rib chiqish, tegishli qarorlar qabul qilishda Boboovun Salimov va Yosh xivaliklarning xizmatlari katta bo‘ldi. Bu ishlar Asfandiyorxon bilan Boboovun qozikalon o‘rtasidagi nizoni yanada kuchaytirdi. Natijada Toshkentdan yuborilgan vakillar polkovnik Tarezna boshliq guruh bilan Xivaga kelayotgani haqidagi xabarni eshitsu ham, Boboovun Salimov Majlis raisligidan iste‘foga chiqishga majbur bo‘lgan.¹

Xiva xonligidagi keyingi jarayonlar “Yosh xivaliklar” rasmiy partiya sifatida faoliyat yurita boshlashi bilan yanada jadallashib ketadi. “Yosh xivaliklar” Xiva xonligida hokimiyatni egallash uchun bolsheviklar bilan hamkrolikka o‘tib, Xiva xoniga qarshi turli targ‘ibot-tashviqot ishlarini olib borishadi². Oqibatda 1920-yil 1 fevralida Xivaning so‘nggi xoni Said Abdullaxon qizil askarlar va Yosh xivaliklar talabi bilan taxt voz kechganligi to‘g‘risidagi manifestni imzoladi. 2 fevralda manifest xalqqa o‘qib eshittirildi va majlis chaqirulgunga qadar hokimiyat Muvaqqat inqilobiy hukumat qo‘liga o‘tganligi e‘lon qilindi.³ Ana shu hukumat tarkibida Boboovun Salimovga adliya noziri (vazir) mansabi beriladi. Bu lavozimda yana Boboovun Salimov o‘zining faolligi, xizmatlari bilan alohida ajralib turadi. Holbuki, 1920 yil 13 sentabrda RSFSR bilan mustaqil XXSR o‘rtasida o‘zaro tenglik, do‘stlik va hamkorlik haqidagi Ittifoq shartnomasi imzolanishida o‘z davrining bilimdon davlat arbobi, xalq jonkuyari, vatan istiqloli fidoyisi Boboovun Salimovning xizmatlari katta bo‘ldi.⁴

O‘z xalqining jonkuyar davlat arbobining keyingi taqdiri Sovet tizimi tomonidan ayanchli tugatiladi. “XX asrning 2—yillari oxirida Boboovun Salimov milliy ziyolilarni ta‘qib qilish kampaniyasi boshlanishi oqibatida barcha davlat ishlaridan ozod etilgan. Uning qarashlari, maqsad va g‘oyalari bolshevik hukumatning mafkurasidan tamomila farq qilardi. Shu sababli 1929 yil 10 mayda B.Salimov sudsiz-so‘roqsiz sovet hokimiyati vakillari tomonidan o‘ldirilgan”⁵.

Xulosa

O‘tgan asrning murakkab davrida, qiyin sharoitlarda vatani, xalqini taraqqiyot sari yetaklashga diqqat e‘tiborini qaratgan Boboovun Salimov ham jadid

¹ Қўшжонов О, Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIX аср иккинчи ярми - XX аср биринчи чораги). Т., 2007. 290 б.

² Ражабов Қ. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Биринчи китоб 1917-1939 йиллар. Т.: “O‘zbekiston” – 2019. 111 б.

³ Қўшжонов О, Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIX аср иккинчи ярми - XX аср биринчи чораги). Т., 2007. 315 б.

⁴ О‘sha asar. 325 б.

⁵ Алимова Д. Жадидчилик феномени. Т., “Akademnashr” 2022, 251 б.

marifatparvari ham siyosiy arbob sifatida faoliyati Xiva xonligidagi eski tartiblarni o'zgartirishda, mustaqillik sari intilishda muhim o'rin tutadi. Ayniqsa o'zinig kuchli bilimi va salohiyati bilan, dastlab jadid maktablarini tashkil etish, yangi darsliklar yaratishda jonbozlik ko'rsatgan bo'lsa, keyin davlat ahamiyatiga molik huquqiy masalalarni hal etishda, diplomatik aloqalarda kuchli siyosati orqali uning xizmatlari katta va keng ko'lamlidir. Bugungi kelajak avlod uchun vatan taraqqiyotiga xizmat qilishda Bobooxun Salimovdek ma'rifatparvar insonlarning xalqparvarligi, ularning faoliyati namuna va saboq bo'lmog'i lozim. Shu o'rinda takidlash kerakki, jadid ma'rifatparvari Bobooxun Salimovning dastlabki davrdagi ma'rifatparlik faoliyatidan ko'ra, uning siyosiy faoliyati ko'proq yoritilganligi ko'zga tashlanadi. Jadidlarning asosiy g'oya va maqsadlaridan kelib chiqadigan bo'lsak, ular, asosan, maorif sohasi, ta'limni isloh qilish, teatr tashkil etish, gazeta-jurnallar nashr etish kabi sohalarini rivojlantirishga alohida e'tibor berishgan. Shu tomondan Bobooxun Salimovning ana shu faoliyatini chuqurroq o'rganish tavsiya etiladi. Bu o'rinda, XIX asr oxiri va XX asrning birinchi yarmidagi Xiva xonligiga oid arxiv xujjatlari muhim manba hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. *Салимов Б. Унутилмас сиймолар: жади́дчилик харакатининг намояндалари. Т., 1999.*
2. *Хасанов С. Хоразм маънавияти даргалари. Т.: "Adolat", 2001.*
3. *Қўшжонов О, Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIX аср иккинчи ярми - XX аср биринчи чораги). Т., 2007.*
4. *Жураев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. Т., "Маънавият" 2008.*
5. *Ражабов Қ. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Биринчи китоб 1917-1939 йиллар. Т.: "O'zbekiston" – 2019.*
6. *Алимова Д. Жади́дчилик феномени. Т., "Akademnashr" 2022.*